

Національна академія наук України
Інститут соціології

Попович Ганна Михайлівна

УДК 316.47 (477)

УМОВИ ІНСТИТУЦІАЛІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ В УКРАЇНІ

22.00.03 – соціальні структури та соціальні відносини

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата соціологічних наук

Київ – 2004

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Ужгородському національному університеті, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор філософських наук,
професор Мигович Іван Іванович,
Ужгородський національний університет,
завідувач кафедри соціальної роботи

Офіційні опоненти:

доктор філософських наук, професор Лукашевич Микола Павлович, Інститут підготовки кадрів Державної служби зайнятості України, професор кафедри соціології і соціальної роботи

кандидат соціологічних наук Бевзенко Любов Дмитрівна, Інститут соціології НАН України, старший науковий співробітник

Провідна установа

Львівський національний університет імені Івана Франка, кафедра соціології, м. Львів

Захист відбудеться “28” травня 2004 р. о 13. 00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.229.01 по захисту дисертацій в Інституті соціології НАН України за адресою: 01021, вул. Шовковична, 12, Київ, 21

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Інституту соціології НАН України за адресою: 01021, вул. Шовковична, 12, Київ, 21

Автореферат розіслано “14 ” квітня 2004 року

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Стукало С. М.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Євроінтеграційні устремління України та необхідність подолання наслідків системної кризи поряд з вирішенням економічних, політичних і правових проблем передбачають наявність дійових механізмів соціального захисту громадян. Питання благополуччя населення, створення сприятливих умов для розвитку людської особистості все виразніше висувуються на перший план у гострих дискусіях, як наукових, так і політичних. Виникає підвищений інтерес до соціальної роботи, адже досвід світового співтовариства переконливо засвідчує її фасилітарну роль у вирішенні таких суспільних проблем, як бездомність, сирітство, безробіття, інвалідність та ін. Однак на вітчизняному просторі вона сприймається як нове, аморфне, запозичене із зарубіжного досвіду явище.

Труднощі становлення соціальної роботи пов'язані, насамперед, із наступними факторами:

1. Відсутній конвенційний підхід до поняття “соціальна робота”. Науковою спільнотою запропоновано біля 20 визначень, зміст яких зводиться до трьох моделей суті соціальної роботи: допомога, розвиток, зміни. Перша відображає акцент, найбільш характерний для вітчизняних підходів (розуміння соціальної роботи у вузькому значенні – як сприяння у подоланні важких життєвих ситуацій). Друга враховує необхідність активізації внутрішніх і зовнішніх ресурсів з метою саморозвитку і самореалізації клієнтів. Створення необхідних суспільних умов, які б відповідали правам і потребам людини, проголошує третя. Міжнародне уявлення про соціальну роботу, як правило, об'єднує наведені моделі. Таким чином, постає питання узгодженості національного визнання соціальної роботи з міжнародним. Цього вимагають потреби навчання та практики у глобалізованому світі, а також підвищення її статусу в українському суспільстві.

2. Продовжуються пошуки джерел розвитку соціальної роботи. На відміну від зарубіжних вчених, вітчизняні дослідники ведуть їх не лише в межах “професія — наука”, а й “вид діяльності”. Це дозволяє оцінювати общинно-родові відносини допомоги як архетипи сучасної соціальної роботи. Однак не знімає дослідницьких дилем щодо суті соціальної роботи та її початків.

3. Однією із важливих проблем теорії соціальної роботи залишається питання про розгляд даної сфери знань як наукової (самостійна прикладна соціальна наука або ж теорія з приводу практики).

4. Продовжується ототожнення близьких, але не ідентичних за своєю функціональною роллю і змістом професій соціального працівника і соціального педагога.

5. Наукові розвідки щодо феномену соціальної роботи ґрунтуються переважно на історичному і культурологічному підходах.

Таким чином, актуальність дослідження умов інституціалізації соціальної роботи в Україні визначається, по-перше, реальними запитами соціальної політики у зв'язку з її реформуванням у руслі європейських стандартів та поширенням соціальних проблем; по-друге, невідкладністю наукових узагальнень для потреб широко розгорнутої професійної освіти; по-третє, необхідністю розмежування сфер діяльності спеціалістів суміжних “допомагаючих” професій, які активно розвиваються на пострадянському просторі; по-четверте, потребою у поглибленні знань про роль інституту соціальної роботи у зв'язку із сучасною концепцією національної безпеки.

Важливою науковою проблемою залишається маргінальний статус соціальної роботи як професійної діяльності, наукового знання та інституту, адже вітчизняні теоретико-методологічні розробки, здійснені переважно в рамках історичного і культурологічного підходів, не виробили чітких концептуальних положень з цих питань.

Витоки сучасних теоретичних поглядів на соціальну роботу закладені на рубежі ХІХ-ХХ ст. Є. Максимовим, О. Горовцевим та В. Ключевським. У їх роботах міститься аналіз архаїчних видів допомоги на Русі, особливості суспільної та державної опіки, а також громадської благодійності. Започатковані цими дослідниками уявлення про специфіку процесу соціальної допомоги в історичному і культурологічному аспектах впливають і на сучасні погляди. В радянський період соціальна робота як окрема галузь знань не розвивалася і практично розчинилася у соціальному забезпеченні, дефектології, педагогіці.

Сучасні дослідження пов'язані, головним чином, із уточненням вихідних загальнотеоретичних положень, сфер діяльності спеціалістів соціальної роботи, специфіки окремих методів та технологій, особливостей соціальної політики та історії, що розкрито у працях російських вчених М. В. Фірсова, О. О. Козлова, В. П. Мельникова, Є. І. Холостової, П. Г. Гусякова, П. Д. Павльонка, Б. Ю. Шапіро, а також українських І. І. Миговича, М. П. Лукашевича, В. І. Полтавця, А. Г. Горілого. Особливе місце серед публікацій з проблем становлення соціальної роботи займають праці М. В. Фірсова. Він одним із перших запропонував концептуальну схему генези соціальної допомоги в контексті слов'янської історії, прослідкував історичний шлях соціальної роботи як науки, розглянув питання її теоретико-методологічного обґрунтування. Значний інтерес представляє також монографія “Философия социальной работы”, підготовлена авторським колективом під редакцією В. І. Мітрохіна. Через осмислення проблем функціонування соціальної роботи з точки зору основних філософських категорій авторам вдалося наблизити цей напрямок досліджень до сфери соціально-філософського аналізу.

Значний крок вперед у пізнанні особливостей соціальної роботи зроблено в останні роки завдяки працям авторських колективів, які намагаються розкрити цілий комплекс теоретичних проблем (“Соціальна робота в Україні: теорія та практика”, “Соціальна робота в Україні: перші кроки”, “Введення у соціальну роботу”). Окремо слід виділити монографію “Актуальні проблеми теорії і практики соціальної роботи на межі тисячоліть”. Її авторський колектив (керівник В. П. Андрущенко) дає ґрунтовний аналіз сучасних теорій і технологій соціальної роботи, розкриває її парадигмальні та системні основи.

В цілому ж питома вага робіт, які можуть бути віднесені до вітчизняного джерелознавства на підставі врахування особливостей розвитку соціальної роботи в українському суспільстві, залишається незначною. Її вивчення розпочалося лише із 90-х років ХХ століття і більшість матеріалів виходить у вигляді розрізнених наукових, науково-популярних та публіцистичних статей. Це породжує відчутний контраст порівняно з інтенсивним використанням зарубіжних джерел і створенням на їх основі вітчизняних підручників.

Інституційний підхід до аналізу цього суспільного явища зустрічається лише побіжно в окремих працях російських вчених у контексті російської історичної науки та загальносвітового масштабу. Отже, зараз вкрай необхідна систематизована узагальнююча розробка генези вітчизняної соціальної роботи, яка б розширила і доповнила існуючі наукові надбання.

Зв'язок роботи з науковими програмами. Дисертаційне дослідження виконане відповідно до програми науково-дослідної роботи кафедри соціальної роботи УжНУ “Теоретико-методологічні засади формування системи соціальної роботи в Україні” (0198 U 007793) та проектів № 10243-96, № 21007-2000 міжнародної програми TEMPUS-TACIS. Роль автора полягала у розробці основних положень програми і проектів на основі дослідження та обґрунтування специфіки професійного становлення вітчизняної соціальної роботи.

Мета і завдання дослідження. Враховуючи розрізненість, суперечливість та неповноту знань про становлення соціальної роботи на вітчизняному просторі, у дисертації поставлена мета: виявити умови та особливості процесу інституціалізації соціальної роботи в Україні, визначити її місце та роль в інституційній структурі суспільства. Досягнення цієї мети потребувало розв'язання наступних теоретичних завдань:

– на основі соціологічних теорій розробити концептуальну модель дослідження, яка б дозволила визначити умови інституціалізації соціальної роботи та відповідний поняттєвий апарат;

– прослідкувати діалектику зумовленості соціальної роботи потребами індивідів та функціональними вимогами соціальної безпеки суспільства;

– розкрити основні рівні легітимації соціальної роботи як пояснення і виправдання дій у сфері допомоги, розвитку і змін в інтересах вразливих верств населення, на основі яких формується її теоретична база;

– розглянути процес організаційно-правового унормування відносин допомоги як одну з ознак інституціалізації соціальної роботи;

– виявити особливості процесу інституціалізації соціальної роботи в контексті соціально-історичного розвитку України;

– з'ясувати роль соціальної роботи в інституційній структурі суспільства;

– уточнити міждисциплінарний статус соціальної роботи.

Об'єкт дослідження: соціальна робота як суспільне явище.

Предмет дослідження: основні умови інституціалізації соціальної роботи в Україні.

Теоретико-методологічною основою дисертаційного дослідження послужило поєднання таких підходів, як структурний функціоналізм, феноменологія, системна теорія.

Методи дослідження:

а) сукупність методів загальнонаукового філософського пізнання: індуктивний, дедуктивний, логічної екстраполяції, порівняльно-історичний (історико-генетичне та історико-типологічне порівняння), системний (системно-структурний і системно-динамічний);

б) вторинний аналіз соціологічної інформації, аналіз статистичних даних;

в) спеціальні правила і критерії соціально-наукової методології: ідеально-типове конструювання, багатоступеневість, дистантність.

Наукова новизна одержаних результатів зумовлена характером обраної теми, яка поки що не отримала розгляду у вітчизняних наукових розробках. Під час реалізації завдань дисертаційного дослідження досягнуто результатів, що характеризуються такою науковою новизною:

- обґрунтовано, що в інституційній структурі суспільства соціальна робота виступає як додатковий соціальний інститут, орієнтований на розв'язання проблем, зумовлених негативними діями або бездіяльністю базових інститутів;

- визначені і проаналізовані основні умови інституціалізації соціальної роботи, в якості яких виступають: орієнтованість на потреби індивідів, груп, суспільства, легітимація, професіоналізація;

- запропонована до вживання у науковому обігу систематизація розвитку наукових основ соціальної роботи через основні рівні легітимації, які забезпечують пояснення і

виправдання дій з надання допомоги (когнітивну інтерпретацію): дотеоретичний, початкових теоретичних суджень, теорій і моделей, принципів як символічних універсумів інституційного порядку (на основі феноменологічної концепції П. Бергера і Т. Лукмана). Ця диференційована аналітична характеристика підтверджує продуктивний історичний процес накопичення знань для становлення вітчизняної наукової парадигми соціальної роботи;

- з'ясовані особливості організаційно-правового унормування відносин допомоги в різні історичні періоди, в якому прослідковуються не лише теологічні, правові чи власне наукові, а й ідеологічні та політичні орієнтири;

- на основі аналізу передумов професіоналізації вітчизняної суспільної допомоги на рубежі XIX-XX ст. виявлено її розвиток в дорадянський період у загальноосвітньому руслі та дискретний характер загального процесу інституціалізації. З'ясовано, що на початку XX ст. в Україні були закладені початки професійної освіти у галузі соціальної роботи, тому нині доречно вести мову про її відновлення, а не запровадження;

- вперше цілісно досліджені закономірності розвитку соціальної роботи не лише як виду суспільної практики, а й галузі знання і професії. На основі аналізу базових дефініцій, мети, функцій та завдань у порівнянні з соціальною педагогікою обґрунтовано автономний професійний статус соціальної роботи (не заперечуючи окремих інтеграційних аспектів їх існування).

Практичне значення одержаних результатів. Основні положення і висновки дисертації доповнюють теоретичні розробки у галузі соціальної роботи, розширюють наукові уявлення про особливості її становлення в Україні. Започаткований інституційний підхід може слугувати базою для подальших наукових пошуків, наприклад, дослідження основних механізмів її функціонування (явних і латентних функцій, дисфункцій), особливостей взаємодії з іншими соціальними інститутами.

Матеріали дисертації використані при підготовці навчально-методичного посібника "Соціальна робота в Україні і за рубежом", монографії "Інституціалізація соціальної роботи в Україні", застосовуються під час викладання професійно-орієнтованих дисциплін зі спеціальності 7. 04.02.02 - соціальна робота ("Вступ до спеціальності", "Історія соціальної роботи", "Теорія і методика соціальної роботи"), у процесі перепідготовки й підвищення кваліфікації практичних соціальних працівників, а також при розробці навчальних програм, науково-методичних матеріалів.

Окремі розділи можуть бути корисними для сфери соціальної політики, соціального проектування і прогнозування, розробки практичних рекомендацій з їх оптимізації, оскільки пояснюють суспільну значимість соціальної роботи, її роль у пом'якшенні

проблем, віднесених до соціальних ризиків у контексті сучасної концепції національної безпеки, представленої у законодавстві України.

Апробація результатів. Здійснювалася шляхом виступів на конференціях: Всеукраїнській науково-методичній конференції “Проблеми післядипломної підготовки педагогів” (Ужгород, 1998), Міжнародній науково-практичній конференції “Соціальна робота в Україні на початку XXI століття: Проблеми теорії і практики” (Київ, 2002), Міжнародній науково-практичній конференції “Соціально-педагогічні проблеми підготовки фахівців у вищих навчальних закладах” (Ужгород, 2003), Міжнародній науково-практичній конференції “Актуальні проблеми професійної підготовки фахівців соціальної роботи в Україні і за рубежом” (Ужгород, 2003).

Структура дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (167 найменувань). Основний текст дисертації викладено на 169 сторінках, список джерел займає 14 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обґрунтована актуальність теми, зв'язок роботи з науковими програмами, сформульовані мета і завдання дослідження, висвітлені наукова новизна і практичне значення одержаних результатів, наведена інформація щодо публікацій та апробації роботи.

Перший розділ — “Потреби як визначальна умова інституціалізації соціальної роботи” — містить аналіз соціологічного змісту поняття “інституціалізація” та дослідження зумовленості соціальної роботи потребами індивідів та соціальної безпеки суспільства.

Теоретична інтерпретація поняття “інституціалізація” уточнює категоріальний апарат дисертаційної роботи та тлумачення цього явища з погляду поставлених у ній дослідницьких завдань. Інституціалізація соціальної роботи розглядається як історичний процес виокремлення і закріплення на основі легітимациї та професіоналізації суспільних відносин допомоги, приведення їх у систему, орієнтовану на задоволення потреб індивідів і груп з порушеними умовами життєдіяльності та соціальну безпеку суспільства.

Зумовленість різних форм допомоги основними рівнями потреб індивідів простежена на історичних прикладах вирішення проблем бідності, безпритульності, старцювання, підтримки потерпілих від катастроф та людей з обмеженими можливостями. У первісному суспільстві більшість потреб задовольнялися головним чином через інститут сім'ї і родинних зв'язків, що зумовило існування общинно-родового типу соціальної підтримки. З виникненням християнства ці функції виконують також церкви і монастирі (конфесійний тип). Згодом їх перебирають на себе і територіальні, професійні та релігійні общини —

братства, цехи, парафії (суспільно-корпоративний тип). Для індустріального і постіндустріального суспільства характерним є розповсюдження і домінування державного та громадського типів соціальної підтримки при збереженні елементів більш ранніх.

Орієнтованість на потреби соціальної безпеки розглянута в контексті збереження стабільності як функціональної вимоги соціальних систем. На основі вторинного аналізу соціологічної інформації показано, що соціальна складова у структурі національної безпеки містить ряд ризиків, які можуть призводити до незадоволення, напруги і конфліктів. Прагнучи уникнути цих явищ, суспільство у процесі соціогенезу виробило різні типи дій для підтримки вразливих верств населення. Їх формування пояснюється на основі теорії соціальної дії М. Вебера. Відмічено, що в різні історичні періоди спостерігається зміщення акцентів на тих чи інших типах дій.

Традиційна дія, заснована на нормах, правилах і звичаях, які передаються від покоління до покоління, характеризувала відносини допомоги первіснообщинного ладу. Окремі її види (толока, супряга та ін.) збереглися в українській культурі донині.

Елемент афективної дії, тобто емоційної реакції на проблеми інших людей, невід'ємний від процесу здійснення соціальної допомоги в усі часи. Внутрішня мотивація цього типу дій у соціальній роботі зумовлюється особистісними даними індивіда, його суб'єктивними відчуттями. Вона пов'язана з ідеями солідарності, усвідомленням того, що бідність, інвалідність, сирітство, бездомність – об'єктивні феномени суспільства, від яких не застрахована жодна людина, а окремі можуть послужити причиною дестабілізації суспільства. Ціннісно-раціональна поведінка у сфері допомоги в Україні особливо характерна для періоду Київської Русі. Дії суб'єктів допомоги базувалися на вірі в безумовну релігійну і моральну цінність допомоги, незалежно від того, до чого вона приведе.

Цілерациональна або інструментально-раціональна дія виступає основною стратегією поведінки при здійсненні відносин допомоги в сучасний період. Мотивація діяльності – раціональний гуманізм, тобто прагнення забезпечити стабільність у суспільстві. Зміст діяльності суб'єктів соціальної роботи має визначену мету, чітко усвідомлюється ними і є зрозумілим для оточуючих і клієнтів, спонукаючи останніх до прийняття адекватних самостійних актів, які також мають мету і сенс. Елементи подібної мікросоціальної практики прослідковуються і в попередні віки. Перехідними ланками від ціннісно-раціональних до інструментально-раціональних дій у сфері здійснення допомоги можна вважати парафіяльну форму допомоги і суспільну опіку.

Зроблений аналіз дає підстави вважати, що соціальна робота формувалася на основі узагальнення, ідеалізації і абстрагування із багатоманітних дій найбільш суттєвих шляхом

співвіднесення їх з потребами індивідів і соціальної системи. Пропонуючи шляхи і методи вирішення соціальних проблем на так званих мікро- і мезорівнях, тобто на рівнях безпосередньої роботи з клієнтами, вона водночас безпосередньо пов'язана з тими глобальними завданнями, які ставляться державою на макрорівнях.

У другому розділі — “Легітимація соціальної роботи” – викладено теоретичне осмислення соціальної роботи через пояснення і виправдання дій з надання допомоги (когнітивна інтерпретація) та їх організаційно-правове унормування (нормативна інтерпретація). Для аргументації першого положення використано феноменологічну концепцію П. Бергера і Т. Лукмана про чотири рівні легітимації: дотеоретичний, початкових теоретичних суджень, власне теорій, принципів як символічних універсумів.

Дотеоретичний рівень пов'язується із пошуком прийнятних способів підтримки ближніх під час складних життєвих ситуацій, на основі яких формувалися впорядкування і контроль відносин у цій сфері. В результаті виникли культові (обереги, тризна, братчина), общинно-родові (призначення громадських родичів, почергове утримання, приймацтво, дарообмін), господарські (толоки, складчина, супряга) форми допомоги. Ці архаїчні моделі створювали структурні елементи діяльності (об'єкти, ідеологію, зміст, мету, ресурси, суб'єкти) як зразки для наслідування. Через повторення і оцінку кожного наступного покоління вони перетворювались у стандартизовані звичаї і традиції.

Як приклад другого рівня легітимації (початкові теоретичні судження) проаналізовані окремі положення релігійних повчальних творів, полемічної літератури, праць українських філософів, які мали значний вплив на становлення суспільної свідомості в питаннях підтримки вразливих категорій населення.

Виокремлення соціологічно орієнтованих, психологічно орієнтованих та комплексно орієнтованих теорій і моделей характеризує третій рівень легітимації. Перші (системна, екологічна, соціально-радикальна, рольова теорії та теорія стигматизації) роблять наголос на фізичному і соціальному середовищі клієнтів. Серед психологічно орієнтованих теорій на розвиток соціальної роботи вагомий вплив здійснили психодинамічний та екзистенційно-гуманістичний підходи. Комплексно-орієнтовані теорії спрямовують спеціалістів на цілісне бачення проблем клієнтів і надають інтегративні та еkleктичні можливості для їх вирішення (когнітивно-біхевіористські концепції, теорія кризового втручання, орієнтована на вирішення завдання модель).

Принципи як символічні універсуми для легітимації інституційного порядку (четвертий рівень легітимації) розглядаються не лише як символ гуманістичної орієнтації соціальної роботи, а й засіб регуляції та інтеграції професійних відносин. Охорона соціальних прав, клієнтоцентризм, активізація, максимізація ресурсів служать

визначальною основою у процесі здійснення практичної соціальної роботи. Тому криза ціннісних орієнтацій, моральних і етичних норм суспільного життя негативно позначаються на соціальній політиці в цілому і соціальній роботі зокрема, про що свідчать наведені історичні факти.

Організаційно-правове унормування соціальної роботи відбувалося через надання виробленим і усвідомленим у процесі практики відносинам допомоги сили закону. Ці процеси безпосередньо пов'язані із формою організації державної влади і соціально-економічним ладом, розвитком політичних інститутів, культурою, суспільною свідомістю і активністю населення. Організаційно-правове регулювання формує систему структур і механізмів, які гарантують допомогу вразливим верствам населення на основі об'єктивного, заснованого на праві порядку професійної і непрофесійної діяльності. Ця система складна і суперечлива, знаходиться в постійній динаміці, удосконалюючись і пристосовуючись до мінливих умов суспільного буття.

Третій розділ – “Професіоналізація соціальної роботи” – розкриває початки професійної соціальної роботи на рубежі XIX-XX ст., особливості її сучасного розвитку та міждисциплінарний статус. Такі фактори, як активізація діяльності благодійних організацій і перетворення діяльності з надання допомоги в основне заняття для значної кількості людей, урядові освітні реформи, розповсюдження західних зразків професійної освіти, всеросійські та міжнародні форуми спеціалістів сприяли започаткуванню фахової підготовки працівників у галузі суспільної опіки в Україні на рубежі XIX-XX ст., що співпадає із тогочасними зарубіжними тенденціями. У радянський період ці зачинання були призупинені, еволюційний розвиток професії перерваний, а загальний процес її інституціоналізації набув дискретного характеру.

Відновлення професійної соціальної роботи в Україні та її повернення у загальноосвітнє русло розпочалося з 90-х років XX ст. Ознаками сучасної інституціоналізації освітньої діяльності виступають: підготовка фахівців зі спеціальності 7. 040202 “соціальна робота” у державних і недержавних вищих і середніх спеціальних навчальних закладах, ускладнення і урізноманітнення процесу навчання завдяки різним рівням і напрямкам спеціалізації, міжнародна допомога в організації навчання.

Дослідження міждисциплінарного статусу соціальної роботи здійснено через аналіз проблем професійної інтеграції та диференціації соціальної роботи і соціальної педагогіки. До перших віднесені “молодість” цих професій, наявність спільних методів і технологій та об'єктів діяльності, невідпрацьованість кваліфікаційних характеристик кожної із професій, вплив зарубіжних традицій, залучення фахівців різних галузей до наукової і практичної

діяльності у сфері соціальної роботи, екстенсивне розмивання меж соціальних наук як загальний процес.

Для з'ясування специфіки соціальної роботи як виду професійної діяльності у порівнянні з соціальною педагогікою виокремлюються базові дефініції, мета, функції і завдання кожної. Архетипами мовної номінації нинішньої соціальної роботи визнаються терміни “допомога”, “суспільна опіка”, “благодійність”, “соціальне забезпечення”, які характеризують її як допомагаючий феномен, орієнтований на потреби окремих індивідів, груп і суспільства в цілому. Для соціальної педагогіки як галузі загальної педагогіки базовими є поняття “розвиток” “навчання”, “виховання”, “освіта”, “соціалізація”, “адаптація” у взаємозв'язку із конкретними соціокультурними умовами середовища, тобто вона виступає як навчальний і виховний феномен. Функції соціальної роботи – терапевтична, соціального розвитку, відстоювання інтересів, захист, надання послуг, соціальної педагогіки – виховна, соціально-правова, соціально-реабілітаційна. Спеціалісти соціальної роботи працюють із ситуаціями, зумовленими соціальною дезадаптацією клієнтів (індивідуальною, сімейною, суспільною), яка пов'язана з економічними, політичними, культуральними та духовними умовами їх життєдіяльності і усвідомлюється як несприятлива. Тому вони орієнтовані на реалізацію потреб клієнтів через допомогу, розвиток їх внутрішніх і залучення зовнішніх ресурсів, а також зміни або реформування окремих елементів соціальної системи задля покращення умов життєдіяльності людини. Метою соціальної педагогіки виступає двосторонній процес: становлення особистості як суб'єкта соціального життя та створення для цього педагогічно сприятливого середовища.

Розмежування діяльності соціального працівника і психолога здійснено на прикладі роботи з людьми, що переживають кризу. Наголошено, що до компетенції психолога входить сприяння людині у вирішенні широкого кола проблем, породжених внутрішнім, душевним життям у соціумі. Спільно з пацієнтами він вирішує завдання переоцінки ситуації. Зовнішній, буттєвий аспект проблем людини, який служить негативним фоном (помешкання, працевлаштування, матеріальні нестатки і т. ін.) залишається поза сферою їх втручання. Соціальна робота починається там, де спеціаліст допомагає клієнту змінити саму ситуацію.

Сучасний етап професіоналізації соціальної роботи характеризується як такий, що не позбавлений проблем у розвитку фахової освіти та суперечностей у площині розмежування з іншими видами діяльності, однак свідчить про прямування до професійної зрілості.

У висновках наведені основні результати дослідження, визначені перспективи подальшого наукового вивчення проблеми. Проведена аналітична робота дала змогу пов'язати у внутрішньо організовану і цілісну систему рясні, проте вкрай розрізнені факти,

відомості, частинні узагальнення й проникливі спостереження щодо становлення соціальної роботи в Україні. Зроблені на основі теоретичного аналізу підсумки полягають у наступному:

1. Інституціоналізація соціальної роботи - багатовіковий соціально-психологічний феномен. Суспільству на будь-якому етапі його розвитку були притаманні функції допомоги і підтримки вразливих категорій населення, хоча способи їх реалізації суттєво відрізнялися у процесі соціогенезу. У первісному суспільстві, що характеризується природною цілісністю життєдіяльності людей, вони реалізовувалися головним чином через інститут сім'ї і систему родинних зв'язків. У міру ускладнення суспільства і трансформації згаданих інститутів важелі регулювання відносин допомоги перебирали церква, релігійні, професійні, територіальні общини, благодійні організації, а згодом і держава. У процесі диференціації і автономізації інститутів формувались ознаки суспільної допомоги як одного із них.

2. Логіка загального процесу інституціоналізації соціальної роботи прослідковується у наступній послідовності: наявність незадоволених первинних і вторинних потреб індивідів та потреби соціальної безпеки суспільства, усвідомлення їх значимості; накопичення практичного досвіду допомоги у їх реалізації, його осмислення і формування науково-теоретичної, ціннісної і нормативно-правової баз; конституювання державних та недержавних організаційних форм соціальної роботи; формування професійної підготовки кадрів для здійснення цього виду діяльності, поява фахових періодичних видань та спеціальних організацій для захисту професійних інтересів.

3. Як додатковий соціальний інститут соціальна робота орієнтована на розв'язання проблем, зумовлених негативними діями або бездіяльністю таких базових інститутів, як економіка, політика, сім'я та ін. Вона виступає важливим елементом інституційної структури суспільства, надаючи відносинам допомоги усталеність і визначеність, розширюючи можливості реалізації потреб індивідів і суспільства, усуваючи ризики суспільної дестабілізації, вносячи узгодженість у дії суб'єктів, задіяних у цій сфері.

4. Закономірності розвитку знань у галузі соціальної роботи прослідковуються у наступних етапах: осмислення відносин допомоги на дотеоретичному рівні, накопичення початкових теоретичних суджень, формування теорій і моделей, релевантних до соціальної роботи, закріплення принципів як символічних універсумів та етичних імперативів професійної діяльності. Така систематизація (на основі феноменологічної методології П. Бергера і Т. Лукмана) підтверджує продуктивний історичний процес накопичення знань для становлення вітчизняної наукової парадигми соціальної роботи і може мати свої

перспективи серед існуючих спроб обґрунтування соціальної роботи як прикладної соціальної науки.

5. Соціальна робота володіє внутрішньою стабільністю і здатна до самоорганізації і самовідтворення, не дивлячись на періодичні флуктуації, що підтверджує кожна з досліджених умов її інституціалізації.

6. Для прийняття, схвалення процедури дій з допомоги, розвитку і змін в інтересах вразливих верств населення та суспільства в цілому формуються їх пояснення, виправдання і узаконення, тобто легітимація. Завдяки цим процесам соціальна робота набуває зовнішніх інституційних ознак: інтеграції в соціально-політичну, ідеологічну і ціннісну структуру суспільства; впорядкування, організації і регуляції діяльності через систему принципів, норм і законів; конституювання у закладах і установах; забезпечення матеріальними, фінансовими, кадровими та інформаційними ресурсами.

7. Інституціалізація як універсальний засіб упорядкування забезпечує необхідну внутрішню організацію соціальної роботи, її самовизначення в якості автономної цілісності на основі специфічної мети, функцій і завдань, незважаючи на різні міждисциплінарні впливи.

8. Однією з особливостей інституціалізації соціальної роботи в Україні є дискретність цього процесу. Її розвиток як виду практичної діяльності відбувався безперервно, а становлення професії і наукових основ зазнавало неодноразових коливань. Легітимація дотеретичного рівня і початкових теоретичних суджень пройшла тривалий еволюційний розвиток, а теорії і моделі, релевантні до цієї діяльності, лише стверджуються. Це служить однією з причин невизначеності її наукового і професійного статусу.

9. Соціальна робота як суспільне явище відображає зміни, які відбуваються у суспільстві. У періоди стабільного розвитку її функціонування залишається достатньо стійким. Нефективність, неузгодженість дій суб'єктів, нездатність реагувати на індивідуальні та суспільні потреби проявляються в періоди руйнування попередніх усталених структур. Сучасна системна криза українського суспільства зумовила актуалізацію індивідуальних і суспільних потреб, що вимагає змін у формах допомоги вразливим категоріям населення, професійної підготовки фахівців різних спеціалізацій для цієї сфери, наукових теоретичних розробок.

10. Інституціалізація соціальної роботи в сучасних умовах набуває нових рис і характеризується наступними показниками: практична діяльність — зростанням ролі у сфері соціальної безпеки (через профілактику, пом'якшення і подолання соціальних ризиків); сфера пізнання — прагненням об'єднати часткові теоретичні концепти для виокремлення соціальної роботи в якості прикладної соціальної науки та дискусіями з цього

приводу; освітня діяльність — стандартизацією фахової підготовки, ускладненням процесу навчання через різні рівні та напрямки спеціалізації, активним запозиченням зарубіжного досвіду.

Вивчення інституціалізації соціальної роботи через основні умови цього процесу відповідає як нагальним потребам розвитку її теоретико-методологічних основ, так і загальним тенденціям у розвитку суспільних наук (в останні роки теоретичні розробки на основі інституційних досліджень отримують широке розповсюдження). З огляду на цю обставину дисертацію можна розглядати як вступ до інституційних досліджень соціальної роботи. Тобто в ній запропоновано підходи, які можуть стати предметом самостійних досліджень у межах розвитку теорії цієї науки.

Автор зосередила увагу лише на одній з актуальних проблем розвитку соціальної роботи. Її інституціалізацію розглянуто як загальний процес організації, впорядкування та інтеграції в існуючу систему суспільних відносин. Однак характеристика інституційних утворень вимагає розуміння як характеру еволюційного етапу їх розвитку, так і функціонування і збереження в якості окремого інституту. Тому зроблений аналіз доцільно доповнити вивченням внутрішньої структури соціальної роботи (видів діяльності, соціальних ролей, статусів), дослідженнями основних параметрів функціонування (явних і латентних функцій, дисфункцій), що особливо важливо для періоду трансформації сучасного українського суспільства.

Основні положення дисертації відображені в одній монографії, двох статтях у провідних наукових фахових виданнях, одному навчально-методичному посібнику, трьох статтях у різних фахових виданнях, чотирьох – у матеріалах конференцій.

1. Попович Г. М. Інституціалізація соціальної роботи в Україні.— Ужгород: Гражда, 2003. – 184 с.
2. Попович Г. Соціальна робота і міждисциплінарне співробітництво // Соціальна політика і соціальна робота. – 2001. – № 1 (17). – С. 47-52.
3. Попович Г. Чи “просочаться” до бідних збереження багатих. Соціальна робота крізь призму інституційного підходу // Віче. – 2003. – № 11. – С.60 - 63.
4. Попович Г. М. Потреби як визначальна умова інституціалізації соціальної роботи // Соціальна робота в Україні: теорія і практика. – 2003. – № 1. – С. 12-22.
5. Попович Г. М. Гуманітарні проблеми соціальної роботи під час Другої світової війни // Збірник наукових праць. Педагогічні науки / Випуск 17. – Херсон: Олді-плюс, 2001. – С. 173-176.

6. Попович Г. М. Легітимація соціальної роботи як пояснення і виправдання // Соціальна робота в Україні на початку XXI століття: Проблеми теорії і практики: Матеріали доповідей на Міжнародній науково-практичній конференції 29-31 жовтня 2002 року. – К., 2002. – С. 100-105.

7. Попович Г. М. Передумови професіоналізації соціальної роботи в Україні // Соціально-педагогічні проблеми підготовки фахівців у вищих навчальних закладах: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції 25-26 лютого 2003 р. – Ужгород, 2003. – С. 172-175.

8. Попович Г. М. Роль благодійності у становленні професійної соціальної освіти // Проблеми післядипломної освіти педагогів: Матеріали III Всеукраїнської науково-методичної конференції, 17-18 грудня 1998 р., м. Ужгород / За ред. В.Химинця. – Ужгород: Патент, 1999. – С. 92-94.

9. Попович Г. М. Соціальна робота і соціальна педагогіка як суміжні професії // Актуальні проблеми професійної підготовки фахівців соціальної роботи в Україні і за рубежом: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції 5-6 травня 2003 р. – Ужгород. – 2003. – С. 274-277.

10. Попович Г. М. Соціальна робота в Україні і за рубежом. Навчально-методичний посібник. – Ужгород: Гражда, 2000. – 134 с.

11. Попович Г. М. Коли в сім'ї дитина з особливими потребами // Соціум. – 2002. – № 1. – С. 16-20.

Попович Г. М. Умови інституціалізації соціальної роботи в Україні. — Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата соціологічних наук за спеціальністю 22.00.03 — соціальні структури та соціальні відносини. — Інститут соціології Національної академії наук України, Київ, 2004.

У дисертації проаналізовані основні умови інституціалізації соціальної роботи: спрямованість на потреби (індивідів і соціальної безпеки суспільства), легітимація (пояснення, виправдання та узаконення дій з надання допомоги), професіоналізація. На основі феноменологічної методології систематизовано її теоретичний розвиток. Висвітлені фактори професійного становлення соціальної роботи в Україні на рубежі XIX-XX ст. Розглянуті особливості сучасного відновлення та міждисциплінарний статус даної професії. Встановлено, що в інституційній структурі суспільства соціальна робота виступає додатковим соціальним інститутом, який орієнтований на розв'язання проблем, зумовлених негативними діями або бездіяльністю базових інститутів.

Ключові слова: соціальна робота, інституціалізація, потреби, легітимація, професіоналізація.

Попович А. М. Умовля інституціоналізації соціальної роботи в Україні. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата социологических наук по специальности 22.00.03 – социальные структуры и социальные отношения. – Институт социологии Национальной академии наук Украины, Киев, 2004.

В диссертации представлен социологический подход к изучению генезиса социальной работы в Украине. Выделены и проанализированы основные условия ее институционализации: ориентация на потребности (индивидов и социальной безопасности общества), легитимация, професіоналізація.

Обусловленность социальной работы потребностями индивидов раскрыта на примерах воспроизведения бездомности, бедности, инвалидности в процессе социогенеза украинского общества. Ориентация на потребности социальной безопасности рассмотрена в контексте обеспечения стабильности как функциональной необходимости социальных систем. С помощью вторичного анализа социологической информации показано, что социальная составляющая в общей структуре национальной безопасности несет в себе риски, которые могут порождать конфликты. Чтобы избежать их, общество выработало разные типы действий для поддержки уязвимых слоев населения. Их формирование объясняется с использованием теории социального действия М. Вебера. Отмечено, что в разные исторические периоды наблюдается смещение акцентов на те или иные типы действий (традиционные, аффективные, ценностно-рациональные или целерациональные). Повторяемость этих действий послужила началом возникновения социальной работы как новой общественной практики, дальнейшее развитие которой происходило в процессе их нормирования, координации и интеграции в общественные отношения.

Легитимация социальной работы представлена как объяснение, оправдание и нормирование отношений помощи, развития, изменений в интересах уязвимых слоев населения. Первый аспект легитимации основан на положениях феноменологической концепции П. Бергера и Т. Лукмана. Развитие теории социальной работы систематизировано в основные этапы: дотеоретический, начальных теоретических суждений, теорий и моделей, релевантных социальной работе, принципов как символических универсумов для легитимации институционального порядка. Эта дифференцированная аналитическая характеристика подтверждает продуктивный

исторический процесс накопления знаний для становления отечественной научной парадигмы социальной работы.

Легитимация как процесс организационно-правового нормирования рассматривается в контексте исторического развития Украины до XX ст., форм государственно-правового регулирования социального обеспечения в советский период, организационно-правового механизма социальной защиты в условиях современных реформ. В нем прослеживаются не только теологические, правовые или собственно научные, но также идеологические и политические ориентиры.

Изложены основные факторы профессионального становления социальной работы на рубеже XIX-XX ст.: превращение деятельности по оказанию помощи в основное занятие для значительной группы людей на основе государственной модели социальной поддержки и бурного развития общественной и частной благотворительности; правительственные образовательные реформы XIX-начала XX ст., распространение западных образцов профессионального образования, международные форумы специалистов социальной сферы. Они свидетельствуют о развитии социальной работы в Украине в досоветский период в общемировом направлении и дискретном характере общего процесса ее институционализации.

Рассмотрены особенности современного возрождения профессии в Украине. Основное внимание уделено направлениям и наиболее актуальным проблемам подготовки специалистов в различных учебных заведениях. Излагаются причины отождествления социальной работы и социальной педагогики, анализируются характеристики этих смежных профессий (базовые дефиниции, цели, функции, задачи). Для обоснования специфики социальной работы как вида профессиональной деятельности наводится ее сравнение с психологической помощью. Сделан вывод, что, несмотря на отдельные интегративные аспекты и мультипардигмальность, социальная работа приобретает самостоятельный профессиональный статус.

Установлено, что социальная работа как дополнительный социальный институт ориентирована на решение проблем, обусловленных негативными действиями или бездействием базовых институтов. Она является важным элементом институциональной структуры общества, придавая отношениям помощи упроченность и определенность, расширяя возможности реализации потребностей индивидов и общества, усугубляя риски общественной дестабилизации, внося согласованность в действия субъектов, задействованных в этой сфере.

Ключевые слова: социальная работа, институционализация, потребности, легитимация, профессионализация.

Popovych H.M. The conditions for Institutionalization of Social Work in Ukraine. – Manuscript.

Dissertation for the Degree of the Candidate of Sociological Sciences in speciality 22.00.03. – Social Structures and Social Relations. Institute of Sociology of the National Academy of Science of Ukraine, Kyiv, 2004.

The dissertation gives the analysis of the main conditions for the institutionalization of social work: its stipulation by needs (those by individuals and social security of the society), its legitimation (explanation, justification and legalisation of actions for rendering assistance help), its professionalisation. On the basis of phenomenological methodology there has been systematised its theoretical development. There have been revealed the major preconditions for the professional establishment of social work in Ukraine at the turn of the XIXth and XXth centuries. There have been considered the specific features of its modern renovation and the interdisciplinary status of the given profession. It has been determined that within the institutionalisation structure of the society social work presents an additional social institution oriented at the solution of the problems caused by the negative actions or inactivity of the basic institutions.

Key words: social work, institutionalization, needs, legitimation, professionalisation.

Підписано до друку 13. 02. 2004. Формат 60x84/16.

Папір офсетний. Офс. друк.

Гарнітура Times New Roman.

Умов. друк. арк. 1,16. Ум. фарбо-від. 1,28. Обл.-вид. арк. 0,83.

Наклад 100 прим. Зам. № 10. Безкоштовно.

Видрукувано в МПП “Тражда”.

88015, м. Ужгород, вул Міцкевича, 2/16, 9.

Свідоцтво про державну реєстрацію суб’єкта підприємницької діяльності –
юридичної особи № 174-ю. ЗКНГН 87100.

Редакції та видавництва.